

آثار عجم

○ آثار عجم

○ فرصت‌الدوله شیرازی

فرصت‌الدوله شیرازی

می‌نمودم و تعلیم می‌گرفتم. اتفاقاً اگر به استادی می‌رسیدم نیز کسب اطلاع می‌کردم و از روی برهان این عمل را به درجه کمال رسانیده که مدد معاش والدین و اخوان و

متعلقاتم از این رهگذر بود...»

وی در طی سفرهای خود در فارس، و سایر بلاد ایران و عراق و بمبئی همچون یک عکاس زبردست به ثبت و ضبط هر نکته‌ای پرداخت. در واقع کتاب آثار عجم او به راستی سندی است گویا از این مورخ و نقاش شیرازی که علاوه بر اطلاعاتی بسیار مفید نقاشی‌های او را نشان می‌دهد، نقاشی‌هایی که آثار و بناهای عصر او را همراه با ویژگی‌های این بناها حفظ کرده است.

او علاوه بر نقاشی بناهای باستانی، شاید از آگاه‌ترین و جزو نخستین باستان‌شناسانی است که در ایران به شناسایی و ثبت آثار سرزمین خود پرداخته است. او درباره‌ی حاصل کار و نقاشی‌هایش که در اولین سفرش در فارس و نقاط دیگر ایران از بین می‌رود، می‌نویسد:

«... یکی از صاحبان دولت بهیه انگلیس، به توسط شخصی از پارسیان ما «نکحی» نام که از امنای شورای دارالخلافه بود، دستورالعملی را نوشته از آنجا فرستاده که فقیر، بعضی از آثار قدیمه فارس را نقش برداشته و پاره مرتفعات را مهندسی نموده و برخی از اراضی را مساحت کرده به جهت مشارالیه بفرستم. لهنذا چندی پی سیر دشت و بیابان شده این خدمت مرجوعه را به انجام رسانیدم. پس از فرستادن نقشه‌ها ۳ کتابچه که در تفصیل آنها نوشته بودم، بجانب دارالخلافه خبر رسید که آن شخص پارسی برود جهانرا گفت و آن نقوش در ضمن ترکه‌اش ضبط شد. از این مطلب افسوس می‌داشتم که رنج فقیر بهدر رود و اجرم ضایع گردد، یعنی هنوز بطبع نرسیده از میان برود. همواره در این خیال بودم که ثانیاً نقشه‌های مذکوره را از روی اصل آنها تجدید نمایم و تفصیل آنها را دو مرتبه بنگارم و بطبع برسانم تا کتابی شود مدون...»

وی بار دیگر در سال ۱۳۱۰ هجری یعنی در چهل و ششمین سال سلطنت ناصرالدین شاه مجدداً به تهیه نقشه‌ها و نقاشی‌ها و نوشتن متن‌ها پرداخت.

فرصت‌الدوله در نقاشی‌های کتاب سعی کرده است تمامی جزئیات و ویژگی هر مکان یا بنایی را به دقت بر روی کاغذ آورد. کتابش علاوه بر یک کار تحقیقی و پژوهشی اثری است ارزشمند در ارائه‌ی تحول هنر نقاشی سرزمین مان. وی سرانجام در سال ۱۳۳۹ درگذشت و در شمال آرامگاه حافظ به خاک سپرده شد.

از نقاشی‌های او می‌توان به این موارد اشاره کرد:

- نقشه آتشکده، نقشه تخت‌جمشید به قانون مهندسی، نقشه پله‌های تخت‌جمشید، نقشه دروازه ابوالهول، نقشه آتشکده اعظم فیروزآباد، نقشه بقعه جاماسب، نقشه نقش رستم، نقشه ایوان کسری، نقشه مشهد مادر سلیمان، نقشه بقاع متبرکه، حضرت امیر احمدشاه چراغ - سید امیر محمد، سید علاءالدین حسینی و...

کتاب آثار عجم یا شیرازنامه اثر فرصت‌الدوله شیرازی دایرةالمعارفی است جامع از شرح حال علما و فضایی آن دوره، بناهای تاریخی به یادگار مانده از روزگارش و شرح وقایع دوران خود و... که تنوع و گوناگونی مطالب آن اعجاب‌آور است. هنرمند و مورخی که سال‌ها به تحقیق و تتبع پرداخت و اثری گرانبه را از خود بر جای گذاشت.

این کتاب که در سال ۱۳۱۳ هـ به اتمام رسیده و نخستین بار در سال ۱۳۱۴ در بمبئی چاپ شده مجموعه‌ای است از اطلاعات جغرافیایی، پادشاهان قبل و بعد از اسلام، عرفا و حکما، مطالبی در حکمت و کلام، هندسه و نجوم و... فهرست کتاب. همان‌گونه که در مقدمه آمده کتاب شامل: بعض بلوکات و قصبه‌جات فارس و بعض منال - بعض از بلاد و شهرهای متفرقه که نامی از آنها در کتاب برده شده است - بعض از جبال فارس و غیره و قلاع آن - دریا و دریاچه و پل و بعض رودخانه و قنات و چشمه در فارس و غیره - فهرست بعض ابنیه و امکنه و آثار قدیمه و اشکال و نقوش در هر جا - در ذکر شیراز و متعلقات آن ملک جنت طراز - و... - علما و ادبا فصحا و بعض از شعرای عرب که درک زمان ایشان نشده، بعض از مجتهدین و علماء اعلام و ادبا که درک زمان ایشان شده - بعض از حکمای معاصران که درک زمان ایشان شده، مطالب عملیه از حکمت و کلام و از هیأت و هندسه و نجوم و حساب معانی و بیان غیرذالک - فهرست مطالب مختلفه متفرقه - چند نفر از شعرای عجم غیراهل فارس به حروف تهجی و...

فرصت‌الدوله را به راستی می‌توان یک نقاش و باستان‌شناس و محقق برجسته دانست. به عبارت دیگر او به تنهایی نویسنده، محقق، باستان‌شناس و نقاش کتاب خود بوده است. کتابی با پنجاه نقاشی، همراه با طراحی‌هایی دقیق از بناها و آثار تاریخی فارس و باختران و نقاط دیگری که وی با شماره‌گذاری هر یک و رقم زدن نامش در یک شکل دایره، آنها را در کتاب به مناسبت نقد و بررسی هر بنا آورده است.

وی در سال ۱۲۷۱ هـ. در شیراز به دنیا آمده است و نمی‌توان او را در محدوده‌ای از هنر بازشناخت. فرصت‌الدوله‌ی شاعر، فرصت‌الدوله‌ی نقاش، خوشنویس و آشنا به مبانی ریاضیات و نجوم. دیوان اشعارش حاوی غزلیات، قصائد، ترجیعات و رباعیات مختلف است با مضامین عرفانی و تفکرات آزادی‌خواهانه. اشعار او علاوه بر معانی پربارش تماماً تصویر است. شاعری توانمند که با ذوق و قریحه و استعدادش به پیوند موسیقی و شعر دست می‌زند. از بحورالاحزان مدد می‌گیرد تا آموخته‌هایش را در کار موسیقی و شناخت دستگاه‌ها و مایه‌ها و گوشه‌های موسیقی اصیل نشان دهد. او در خط نستعلیق و تعلیق، پیکرنگاری، مطالعه و تحریر خط میخی و نقاشی که در کار نقاشی سیاه قلم بسیار توانا بود. در مقدمه دیوان اشعارش با عنوان «دبستان الفرصة» و در شرح احوالش در یازده سالگی می‌نویسد: «... مایل شدم که گاهی در صنعت نقاشی اوقاتی نیز صرف کنم، بواسطه اینکه پدرم در زمان طفولیت تفنناً به حکم پدرش بدین علم مبادرت نموده بود و در فنون نقاشی تذهیب را دارا بود و صفایح صفحات را زینت‌آرا. ولی من مایل به صورتگری بودم و این کالای والا را مشتری بسیاری از کارهای فرهنگستان و باسمه‌های انگلستان را جمع کرده و از روی آنها مشق می‌کردم و به پدر خود